

Olenditeooria

Margus Ott

Eesti Humanitaarinstituut, Tallinna Ülikool

Käesoleva artikli eesmärgiks on välja töötada olenditeooria mõningad põhimõisted. Olendit määratletakse teatavate eristumisprotsesside lõimimisena ehk “läbivaatuse-na”. Nendel protsessidel on kaks külge, “esi-” ja “isekülge”. Esikülge on kõrvutuvuslik, st. paljusus, mille elemendid on üksteise kõrval; isekülge on läbistuvuslik, st. paljusus, mille elemendid läbistavad üksteist. Need kaks külge ei sarnane teineteisega ja nende vahel liikumine kätkeb taandamatut ajalisust, ontogeneesi. Artiklis laiendatakse olendi mõistet “vertikaalis” erinevatele keerukustasanditele (eluline, molekuliline, atomaarne jt) ja “horisontaalis” erinevatele individualiseeritusastmetele. Isekülge käsitletakse liigendatuna piki afekteerimis- ja afekteeritavusviise, mis tähistavad seda, mida olend suudab tajuda ja teostada, ehk seda, milleks ta on võimeline. Lõpuks käsitletakse esi- ja isekülge olemise kui protsessi kahe aspektina, esinemise ja isenemisenä. Esinemise ja isenemise ringluste arvukus ja tempo variatiivsus määravad olendi väehulga.

Märksõnad: olend, keerustumine, individualisatsioon, emergents, ontogenees

1. Eelkäijad

Järgneva käsitluse metodoloogiline lähtepunkt (vrd 2. alalõik) on Bergsoni meetod, mille ta esitab artiklis “Sissejuhatus metafüüsikasse” (Bergson 2007, vrd Deleuze 2008, 7–30). Isekülge teooria eeldused on väga vanad, ulatudes Kantist tagasi läbi Leibnizi Aristoteleseni välja. Seda traditsiooni muutis põhjalikult Deleuze'i käsitlus väesolevast paljusest (nt 2008, 31–44; 1968a, 269–276), mida on hästi käsitlenud Manuel DeLanda (2002). Käesoleva artikli teemadering on lähedane Raymond Ruyeri filosoofiale (1946, 1952, 1958), mis on kahjuks rahvusvahelisel areenil ebaõiglaselt vähe tuntud. Ruyerilt on pärit kehakuju hoidmise käsitlus (vt Ruyeri eristust “pärisvormi” ja “struktuuri” vahel, 1946, 4–20) ja “läbivaatuse” mõiste (Ruyeril pr k *survol*,¹ vt 1952,

Autori aadress: Margus Ott, Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituut, Uus-Sadama 5, 10120, Tallinn, Eesti. E-post: mott@ehi.ee.

¹ Inglise keelde (Deleuze'i teoste tõlgetes) on seda tõlgitud kui *surview*. Sõnal *survol* on kaks tähendust: (1) (õhusõidukiga) üle lendama; (2) mingi materjali (nt raamatu, teema) kiire

95–108). Olendi “läbistuva liigenduse” aluseks on Deleuze’i väesolu ehk virtuaalsuse mõiste (Deleuze 1968a ja DeLanda 2002). Selle juures olen kasutanud veel Uexkülli omalmade-teooriat (1981, 1992), mille ühe huvitava laienduse elu-eelsesesse maailma pakub välja Julius Thomas Fraser (1982). Uue keerukustasandi olendite emergeerumise puhul viitan Stuart Kauffmani töödele (1993, 1995). Väehulga ehk intensiivse kvantiteedi idee on Spinoza kaudu välja arendanud G. Deleuze (1968a, 286–336; 1968b, 173–183; 2003, 134–143).

2. Kolm uurimisviisi. Esikälg ja isekälg

Pakun välja kolm viisi, kuidas olendeid uurida. Kui pidada silmas kehade hierarhilist ülesehitust (hulkrakne organism koosneb paljudest rakkudest, rakud koosnevad molekulidest, molekulid aatomitest jne), siis võib kõigepealt uurida olendeid kahel viisil.

(1) Üks viis on uurida nende keha alumise tasandi elemente ja nende toimimist. Olend jagatakse osadeks, mis on üksteise suhtes välised ehk mis on üksteise kõrval (ülal, all...). Sellist uurimisviisi rakendatakse näiteks, kui keemias uuritakse molekuli atomaarset koostist; kui bioloogias uuritakse olendi keha anatoomilist ülesehitust või tema kehas toimuvaid biokeemilisi protsesse. Sel moel uuritakse seda, mis kõrgemat organisatsioonitasandit *põhjustab* ja *võimaldab*.

(2) Teine uurimisviis on see, kui uuritakse olendi keha ülemist tasandit. See tähendab, et uuritakse olendi käitumist ja arengut, vaadeldes teda terviklikuna, uurides tema läbikäimist ümbruse ja teiste olenditega. Siis uuritakse nüüd ülemise kehatasandi enese loogikat. Sellist uurimisviisi rakendatakse näiteks, kui keemias uuritakse aine keemilisi omadusi; kui bioloogias uuritakse elusolendi arengut ja käitumist; kui inimese puhul uuritakse tema käitumist ja keelelis-kultuurilist konteksti. Sel moel uuritakse nähtusi, mis *põhjendavad* alumise tasandi omi (nt näitavad, kuidas samu keemilisi elemente saab erineval moel keemilises ühendis paigutada, kirjeldades keemilise tasandi uudseid ajastamise ja ruumistamise viise) ja *võimendavad* neid (kõrgem kehatasand suudab tähenduslikuks teha suuremat hulka ja erisugusemaid ümbruse olekuid).

(3) Peale selle on aga veel vaja kolmandat laadi uurimistööd,² mis teeb teisest uurimisviisist omad järeldused; see on teise uurimisviisi vajalik lõpetav pool, mis püüab nüüd *ühe pilguga* haarata seda, mida teine uurimistöö välja selgitas. Selgusid erinevad omadused, käitumislaidid, kasvamis- modaalused jne, ja nüüd tuleb “näha” seda kõike ühe tervikuna, “häälesta-

lähivaatamine ülevaate saamiseks.

² Vrd Bergsoni artikliga “Sissejuhatus metafüüsikasse”, kus ta eristab kaht uurimisviisi; siinne kolmas uurimisviis vastaks tema teisele uurimisviisile (Bergson 2007).

da” ennast sellele. Uurimine tõi välja teatud hulga tunnuseid ja reastas need linearselt üksteise kõrvale, ent nüüd tuleb kogeda neid ühekorraga, kui võrd olendi *enda* jaoks on kõikide nende tunnuste poolt väljendatu ühtekokku üks jagamatu nüansikas tegelikkus. See tähendab, et kõik need erinevad omadused läbistavad üksteist, väljendades kõik korraga ühte ja sedasama olendit, tema “iset”. Kolmas uurimisviis peab *korraga* läbi vaatama kõik leitud tunnused — sellega asetub ta olendi sisse, olendi enese positsioonile; see on nii-ütelda vaimne sümpaatia (etümoloogilises mõttes kui koos-tundmine) teiste olenditega: vaimupingutuse varal tunnen ma nagu too olend. Selline vaatepunkti nihutamine ei tähenda sisuliselt midagi muud kui seda, et kogu eelnevale uurimistöole lisatakse see asjaolu, et kõik selle käigus tuvastatu on uuritava olendi poolt *läbi elatud*. Uexkülli omailmauring (vt nt 1981, 1992) on hea näide sellisest uurimisest eluslooduse vallas (ja seda laias valikus: koerad, merisiilikud, puugid, tammepuud jt). Julius Thomas Fraser (1982) laiendab sellist uurimist veelgi kaugemale; ta küsib, “milline on maailm ja aeg footoni seisukohalt?”, “teiste subatomaarsete osakeste seisukohalt?” jne. See tähendab ühe olulise inimliku võime arendamist, milleks on võime nihutada kujutlusvõimega oma vaatepunkti teistesse olenditesse.

Kaks esimest uurimisviisi vaatlevad olendit nii nagu ta ilmneb meile välisruumi ühe osana, millegi meie ees leiduvana. Ehk teisisõnu, nad uurivad olendi “esikülge”. Kolmandas uurimisviisis aga asetatakse ennast uuritava olendi positsiooni ehk püütakse kogeda nii nagu ta *ise* kogeb, nii nagu maailm talle *endale* ilmneb. Niimoodi uuritakse olendi “isekülge”. “Külg” pole mõistetes “esi-” ja “isekülge” mitte ruumilises tähenduses, vaid ontoloogilises ja epistemoloogilises tähenduses: “esile tulemine” ja “endale pöördumine”. Need kaks lähenemist toovad kenasti kokku sõna “tunnetus” kaks erinevat tähendust eesti keeles: filosoofia erialaterminina märgib see teadmiste hankimist (selle vastega on tõlgitud selliseid sõnu nagu *cognitio*, *connaissance*, *knowledge*, *Erkenntnis*), mida sageli on mõeldud just nimelt esimese ja teise uurimisviisi tähenduses ehk esiküljelisena. Igapäevasõnana aga tähistab “tunnetus” enese sobitamist mingi instrumendi, eseme, olukorra, seisundi või muu sellisega: viiulit tuleb “tunnetada”, nagu ka autot, peitlit, ruumis valitsevat meeleolu, muusikat jne, kusjuures silmas peetakse enese edukat sulandumist ümbrusse tervikuna või selle mingisse osasse, iseküljelist hoiakut.

Esikülge uurides koosneb olendi keha teatud hulgast kõrvutuvatest elementidest (nt rakk molekulidest) ning tema isedus avaldub samuti teatud hulga vaadeldavate käitumistena, mida me näeme välisest vaatepunktist ja mis seetõttu kõrvutuvad üksteisega ajas ja ruumis (“nüüd hakkas koer ilastama”, “nüüd hakkas saba liputama” jne). Kolmandas uurimisviisis aga me tihendame kõik esiküljel avalduva üheks muljeks, paneme sealsed elemen-

did üksteist läbistama ning hüppame niimoodi kujutlusvõime pingutusega olendi iseküljele. Esimese kahe uurimisviisiga me teostame hulga aegruumilisi eristusi, ja seda kahes mõttes: kui me uurime teist olendit, siis me oleme kõigepealt eristanud ülepea teise olendi endast kui uurijast; ning seejärel teeme uurides mitmesuguseid eristusi tolle olendi sees (ruumilisi liigendusi keha ülesehituses ning ajalisi eristusi olendi käitumises). Kolmanda uurimisviisiga lõimime kõik need eristused ja eristumised ühtekokku, vaatame nad korraga läbi, hoiame neid ühtses nüansikas “vaimupilgus”. Eristused on siin samuti olemas, ent need pole järgnevuslikud ega ruumilised, st. nad ei ole kõrvutuvad. Teise olendi tunnetamine on homoloogiline olendi enese ülesehitusega (olend vaatab ka iseennast läbi lõimitud liigendustega “pilgus” või kohalolus).

3. Pärisolend ja kuhi: läbivaatus

Kes või mis on olend? Nagu see sõnastus juba näitab, liigitame me tavalises eesti keeles ümbrust kahte kategooriasse, “kes” ja “mis” ehk vastavalt “elusaks” ja “elutuks”. Sellist eristust tehakse paljudes keeltes ning need ongi ilmselt üsna loomulikud kategooriad, mille taga võib näha näiteks vajadust liigitada seda, kui suurt aktiivset ja spontaanset tegutsemist me ümbritsevalt oodata võime: üks eeskujulik “kes” on see, kes on võimeline spontaanseks aktiivsuseks, samas kui üks “mis’i” toimimine on üleni ära määratud välisest põhjustest. Muidugi me näeme kohe, et aktiivsuse hindamisel võetakse tavakeeles arvesse laiemat ajalist ulatust ega piirduta ainult praeguse hetkega: hunt võib olla täiesti paigal, aga ometi on ta “kes”, sest me võtame arvesse tema spontaanse tegutsemise *võimet*, mis võib konkreetse tegevusena kätte jõuda alles kunagi hiljem. Niisiis me võiksime esimese lähendusena ütelda, et olend on see, kellel on võime spontaanselt tegutseda, ümbruses aktiivselt muutusi teostada.

Kuid mitte igasugust muutust ja sündmust ei omista me olendile. Näiteks tuul puhudes paneb asju võnkuma või meri lainetades kiigutab asju enda pinnal jne. Muidugi, see, et me ütleme, et *tuul* puhub või *meri* õõtsutab, näitab, et vähemasti keeleliselt me omistame neile teatava agentsuse (nad on sihiliste tegusõnade aluseks). Agentsust me seostame eeskätt olendiga (spontaanne tegutsemine), nii et mingisugust olendlikkust näime omistavat ka tuulele, merele ja muule sellisele ehk me “isikustame” neid. Kuid vähemasti tänapäeval ja harilikus keelepruugis nimetame tuule, mere ja muu sellise kohta “mis”. Ja tundub tõepoolest, et hundi ja tuule tegutsemine on erinevat laadi. Milles see erinevus õieti seisneb?

Üks erinevus, mis silma torkab, on see, et tuule puhul ei ole sellist tegutsemise “võimet” nagu me hundi puhul rääkisime: ei saa olla nii, et tuul hoiaks ühel hetkel oma tegutsemist vaos ning siis järgmisel hetkel vallan-

daks selle. St. tuul või meri on üleni käesolevas, samas kui hundil näib olevat veel mingi tegutsemisvõime, mis ei pruugi alati avalduda käesolevas tegutsemises. Tuul on see õhuosakeste liikumine, mis ta parasjagu on, ära määratuna õhurõhkude vahest ja muudest asjaoludest.³ Tuul ei “hoia ennast tagasi” vaid teostab end alati täielikult, on üleni see, mis ta käesolevalt on (teatava kiiruse ja kvaliteediga õhuosakeste liikumine).

Hunt aga saab ennast tagasi hoida, näiteks varitsedes või puhates. See tähendab seda, et hunt arvestab oma tegutsemises teatava ajalise ja ruumilise ulatusega. Näiteks saagile lähenedes võtab ta arvesse enda ja saagi vahelist maastikku, tuule suunda jm. ruumilisi asjaolusid nagu ka teiste huntide tegevust — mis kõik ühtekokku moodustavad teatava iseloomuliku terviku, olukorra spetsiifilise “tähenduse”, mis ütleb hundile, kuidas ta peaks järgmiseks käituma. Ning saagi jahtimine eeldab ka mitme ajalise faasi koordineerimist: otsimine, varitsemine, kallaletungimine, rävamine jne. Mitmesugused asjaolud ümbruses ei mõjuta hundi tegutsemist üksikseigana, vaid nad muudavad kogu olukorra tervikut, selle olukorra tähendust. Ning ka tema tegutsemise üksikud faasid omandavad mõtte alles tegutsemise tervikus. Niisiis hundi tegutsemise erinevad ajalised ja ruumilised seigad läbibistavad üksteist, tema maailmasse pöördumine ja endast eristumine on ühte lõimitud, “läbi vaadatud”.

Aga kui me võtame nüüd näiteks elus hundi, kes magab, ja äsja surnud hundi, siis milles nende vahe seisneb? Elus hunt on “kes”, aga surnud hunt peaks eluta olendina olema “mis”. Välisel vaatlemisel võivad nad väga sarnased olla ja vahe ei pruugi alati kohe märgatav olla. Anatoomiliselt on nad ühesugused, neil on samasugused kehaosad. Füsioloogiliselt on muidugi vahe suur: surnud hunt ei hinga, ta süda ei löö, veri ei ringle, närvisüsteemis ei liigu signaalid jne. Nii et lühikesel ja pealiskaudsel vaatlusel võib elus loom olla äravahetamiseni sarnane surnud loomaga, aga mida pikemat aega me neid vaatleme, seda selgemaks muutuvad erinevused ja me näeme, et surnud hundi keha laguneb koost, samas kui elus hundi keha püsib enam-vähem ühesugusena edasi. Mõlemates kehaosades toimuvad muutused ja eristumised, aga elusa hundi kehas on need koordineeritud, ühte lõimitud, nende tähendused on üksteisest läbi põimunud, nii et hundi keha üha taasloob ennast.

Nii et kui me enne ütlesime, et olendit iseloomustab teatav tegutsemise ühtsus, ühtelõimitus, siis nüüd võib veel lisada, et teda iseloomustab ka teatava kehakuju hoidmine.⁴ Kuid ka näiteks kivi kuju püsib samasugusena. Ometi tundub, et kivi kehand ja hundi keha püsivad väga erineval moel,

³ Neid asjaolusid on muidugi erakordselt palju.

⁴ See on läbivaid lähtekohti Raymond Ruyer' mõtlemises (1946, 1952, 1958): ta eristab “pärisolendeid”, keda iseloomustab “potentsiaal” ja “vorm”, agregaatidest (nt jõesäng), mis on üleni aktuaalsed ja millel on ainult oma osade “struktuur” (Ruyer 1946, 4–6, 12–14).

ning kivi kohta me ütleme tavakeeles jällegi “mis”, mitte “kes”. Kui me enne eristasime hundi tegutsemist tuule ja mere omast, siis nüüd tuleb eristada hundi keha kivi omast.

Kui lüüa kivi küljest kild, siis püsib ta edasi täpselt sellise lohuga nagu te-
 massesse jäi, ning ajapikku võib see lohk ainult suuremaks kuluda. Kivi ei taasta
 löögieelset olukorda. Kristall võib küll lohu kinni kasvatada, ent kristalli kas-
 vamisel pole äramääratud piiri, nii et kui ümbruses jätkub materjali, siis ta
 mitte ainult ei kasvata lohku kinni, vaid kasvab igast küljest veel edasigi. See-
 vastu kui kriimustada hundi, siis (1) tekkinud haav kasvab kinni ja (2) *ainult*
 see haav — erinevalt kivist, mis ei kasvata end kinni, ja kristallist, mis kasva-
 tab end rohkem. Seetõttu tundub, et kivi võib püsida oma kujuga või kristall
 võib taastada oma kuju, ent mõlemad on oma tervikkuju suhtes ükskõiksed:
 kivi võib olla sälguga või ilma, kristall võib olla suurem või väiksem. Seevas-
 tu täiskasvanud hunt püüab aktiivselt säilitada just seda kuju, mis tal on, nii
 et väikesed vigastused paranevad ja ta taastab oma esialgse vormi. Muidugi,
 kui vigastus on liiga suur, näiteks kui hundil pea maha lüüakse, siis ei suuda
 hundi keha seda enam parandada, vaid ta sureb ära ning ta keha laguneb
 koost. Kui aga kivi või kristall pooleks lüüakse, siis ei tähenda see sugugi
 tingimata, et tekkinud pooled peaksid lagunema veel väiksemateks osadeks,
 ja enamasti ei lagunegi. Neil pole oma tervikkuju, vaid nad on pigem ükstei-
 se väiksemate osade “kuhjad”. Ühesõnaga, elusolendit ei iseloomusta ainult
 kehakuju püsimine, vaid ka selle *taastamisvõime* kõrvalekallete puhul. Ta on
 aktiivselt oma kujust huvitatud ja ta *hoiab* seda, erinevalt eluta olendist, mis
 on oma tervikkuju suhtes ükskõikne.⁵

Mida see “huvi” tähendab? See tähendab, et elus hunt on hunt igas oma
 kehaosas ja kõik tema kehalsed muutumisprotsessid kokku moodustavad-
 ki hundi. Kõigil tema kehaosadel, muutumistel, eristumistel on üksteisega
 pistmist: ühe osa mõju ei piirdu tema ruumiliste piiridega, vaid ulatub üle
 kogu keha. Seevastu surnud hundi kehaosad ja protsessid on lihtsalt üks-
 teise kõrval ja piirduvad iseenestega; ta pole enam üks terviklik olend, vaid
 väiksemate elementide (rakkude, molekulide, aatomite) kuhi. Anatoomili-
 ne vaatlus ei pruugi seda erinevust kohe tuvastada. Füsioloogia ütleb juba
 rohkem, ja vahe on siin, nagu öeldud, suurem, kuna füsioloogia väljendab-
 ki erinevate kehaosade läbikäimist üksteisega. Kuid ikkagi ei anna see veel
 täit pilti olendi kehast, sest erinevad füsioloogilised protsessid on küll mi-
 tut moodi kokku lõimitud, ent nad on ikkagi üksteise suhtes välised: üks

⁵ See on muidugi lai üldistus ja on hulk erandeid, näiteks fosfolipiidid (mis on rakumemb-
 raani koostises) moodustavad veekeskkonnas spontaanselt kaksikmembraaniga kera-
 sid, lihtsalt ühe otsa hüdrofiilsuse ja teise otsa hüdrofoobsuse tõttu. Vormiloovaks teguriks on
 antud juhul aga ümbritsev vesi, mitte fosfolipiidikera ise, vähemasti mitte tervikolendina.
 Selle kohta vt ülejäämist alalõiku.

ringlus transpordib hapnikku, teine saadab elektrilisi signaale, kolmas seedib jne. Olend aga ei pea eelistama ühtesid füsioloogilisi protsesse teistele ega järgnema kord-korralt nende kulgemistele, vaid ta on *korraga* kõik need protsessid. See tähendab, et olendi osad käivad üksteisega läbi veelgi radikaalsemas mõttes kui füsioloogia puhul.⁶ Võiks öelda, et nad ei käi ainult “üksteisega” läbi, vaid ka “üksteisest” läbi, “läbistavad üksteist”. See tähendab, et olendit tuleb käsitada instantsina, mis on korraga kõigis oma kehaosades ehk nii-öelda “läbivaatab” neid ehk on neis *korraga* kohal. Seetõttu kui ma näiteks ennast liigutan, siis ei pea ma rändama ühest kehaosast teise, vaid keha on tervenisti, tervikuna minu jaoks olemas, või õigemini, ma ise olengi oma keha. Kui ma liigutan kätt, siis ei ilmne see minu jaoks nii, et üks minu osa (näiteks aju) liigutaks teist osa (kätt), vaid see ilmneb kehaterviku teatava nüansimuutusena, globaalse teisendusena. Muidugi me saame pöörata tähelepanu ühele või teisele kehaosale, ent sellise tähelepanu-pööramise taustal on alati kehaterviku läbivaatamine ja kohalolu.

Niisiis me nägime, et nii tegutsemise kui ka keha puhul saab olendit uurida kahest küljest: ühest küljest tegevuselementide või kehaosade aegruumilise kogumina ning teisest küljest selle kogumi elementide läbistuvuse ehk “läbivaatusena”. “Läbivaatuse” mõistega tahan ma osutada sellele, et olend on läbivalt kohal kõigis oma tegutsemise aspektides ja kehaosades *korraga* ehk et ta hoiab neid justkui korraga “pilgus”. Läbivaatus erineb üle- ja pealevaatusest selle poolest, et viimased eeldavad distantsi selle suhtes, mida üle vaadatakse või mille peale vaadatakse: nimelt selleks, et näha arvutiekraani enda ees, peab mu silm asuma sellest distantsil. Läbivaatus aga ongi vahetult, läbivalt kohal selles, mida ta vaatab. Kuigi kui seda lähemalt uurida, siis me näeme, et eesliide “läbi” on selles mõistes isegi liiane, sest tegelik vaatamine eeldabki seda, et ollakse vahetult kohal selles, mida vaadatakse: see eristabki näiteks videokaamerat inimsilmast: videokaamera paneb teatava seaduse alusel filmitava osadele vastama mingid teist laadi osad, olgu nendeks siis filmirulli kaadrite heledamad ja tumedamad, üht- või teist värvi osad, või siis mingi kahendsüsteemis märgi, mida võib soovi korral hiljem tõlkida teatava heleduse ja värvusega punktideks. St. videokaamera ei näe ise midagi, vaid lihtsalt teisendab talle langeva valgusvihi osi ühest koodist teise (elektro-

⁶ Selle kohta leidub auväärset ja ulatuslikku kirjandust. Selle idee algatajaks võib pidada juba Aristotelest ja tema eristust looma ja “kuhja” (*σῶρος*) vahel (nt *Metafüüsika Z*, 1040b5-16 ja 1041b11-12, Aristotele 2000, 356, 358 ja 362). Hiljem on sarnast ideed korduvalt kasutatud, kahe näitena mainigem näiteks Leibnizi monaadide-teooriat (monaadil pole osi, ent ometi on temas eristused; vt 1714. a. avaldatud *Monadoloogia*, e.k. saadaval aadressil: <http://et.wikipedia.org/wiki/Monadoloogia>) ning Kanti, kes ütleb *Otsustusjõu kriitika* §65-s, et olendi osad peavad olema “niimoodi üheks tervikuks seotud, et nad on vastastikku üksteise vormi põhjuseks ja tagajärjeks” (Kant 1790).

magnetlaine võnkeid keemilisteks või arvulisteks teisendusteks).⁷ Ehk teisisõnu, filmilindil, mälukaardil või nende taasesitusena ekraanil on endiselt ühed osad teiste kõrval. Tegelik vaatamine aga tähendab läbivaatamist ehk seda, et need üksteise kõrval asuvad osad hakkavad üksteist *läbistama*, sulanduvad kokku üheks pildiks. Ei pärisolendi keha elemendid ega tajuvälja osad ei jää endaga piirduvateks isoleeritud üksusteks, vaid nad tõmmatakse kokku üheksainsaks tervikmuljeks.⁸ Me säilitame selle eesliite “läbi-” just rõhutamaks seda vahetut kohalolu ja läbistuvust.

4. Olendi mõiste laiendamine “alla”

Me alustasime oma olendimääratlust tavakeele eristusest “kes’i” ja “mis’i” vahel, mille järgi kõige eeskujulikumad olendid on tegusad loomad, eriti sellised kõrgemad imetajad nagu näiteks hunt. Inimene, kelle tegutsemise spon- taansus on eeldatavasti veelgi suurem, on muidugi *a fortiori* samuti “kes”. Kuid meile tundub, et me saame nüüd sellest tavakeele eristusest kaugemale liikuda ja moodustada eelöeldu põhjal veelgi üldisema olendimõiste, mis laiendaks seda ka “alumistele” ehk lihtsamatele olenditele. Pakume välja sel- lise määratluse, et olendid on kõik need, kellel nii tegutsemise aspektid kui ka keha elemendid läbistavad üksteist. Või teiste sõnadega, olendid on need, kes “läbivaatavad” oma tegutsemise aspekte ja keha elemente teatavas aegruumi ulatuses, mis väljendub selles, et nad hoiavad teatud piires oma kehatervikut ja sellele vastavat tegutsemist. Kõigil niimoodi määratletud olenditel oleks *samaväärne*, ehkki mitte *võrdne*, staatus. Sellise määratluse järgi saab laiendada olendi mõistet ka lihtsamatele⁹ olenditele, nii et ka taimed, ainuraksed, molekulid, aatomid ja subatomaarsed osakesed oleksid päriselt olendid.

A. Mis puudutab olendi mõiste laiendamist kõigile elusolenditele, siis ei tundu see loodetavasti ülemäära söaka väitena. Ka taimed ilmutavad oma

⁷ Samamoodi võib ütelda, et ka üksikud närvikiud ja närviemendid silmas ja ajus eraldiseisvate aineliste üksustena ei *näe* midagi. Igäühe “info” saab tähenduslikuks alles siis, kui ta on ühte lõimitud, läbistama pandud kõikide teistega, vt (Edelman ja Tonioni 2000, 144j).

⁸ See tähendab, et ei ole nii, et silmadest tulevate andmete põhjal moodustataks ajus pilt ning et me tajusime seda pilti. Sellisel juhul peaks ajus olema veel üks silm, mis seda pilti vaatab jne kuni lõpmatuseni. Ehk teisisõnu, kui ei ole vaataja vahetut kohalolu vaadatavas, siis ei ole mingit nägemist. Kui ajus oleksid pildid, siis me ei näeks midagi. Loomulikult analüüsitakse nägemisvälja erinevaid osi ja aspekte aju erinevates osades, nõnda nagu ka meie kehal on ruumiliselt erinevad osad ja ajalisel erinevad järgnevasahelad. Aga oluline on see, et kõik see on nägemisprotsessi *üks külj*, mis ilma teise küljeta, st. vahetu kohalolijata nähtavas, ei moodusta mingit nägemistaju. Või võiks öelda, et selline nägemistaju analüüsi-faas on nägemise *visandi*-faas, kujunemisjärk, mis põhimõtteliselt erineb puhtandifaasist ehk valmisjärgust. Vt (Hermann 2009).

⁹ Lihtsuse ja keerukuse all pean siin silmas keha hierarhiatasandite arvu ja vastavat tegutsemise mitmekesisust.

tegutsemise ja keha läbivaatamist, ehkki see ei ole korraldatud nii mitmel hierarhilisel tasandil nagu närvisüsteemiga loomadel. Nagu näitavad taime-de sümbioosid putukatega (õistaimedel kiletiivalistega, mõnedel puuliiki-del sipelgatega jne, vt Begon et al. 2006, 381–409), ei ole nende läbikäimine ümbrusega pelgalt passiivne ja ositine, vaid et ümbrusel ja teistel olenditel on taime jaoks teatav terviktähendus ning et selle pinnalt suudab ta genereerida kompleksseid vorme, millel on tähendus teatava tervikuna, *Gestalt*'ina (nt putukate väliskuju jäljendamine mõningates õites ja muud mimikri näited, vt Maran 2008). Ma ei tahaks sellel pikemalt peatuda, vaid liikuda problemaatilisema väite juurde, millega olendi mõistet laiendatakse elust veelgi “allapoole”.

B. Ainelise universumi uurimisel kannustas klassikalist teadust (1) püüd jagada ainet üha väiksemateks osadeks, et üles leida kõige “elementaarsemad” osakesed, ning (2) lootus, et kui need on üles leitud, siis saavad seletuse ka kõik keerulisemad olendid, mis neist koosnevad, ning (3) et ühtlasi saab siis rekonstrueerida kogu universumi mineviku ja täpselt ette ennustada tema tulevikku (Laplace). 20. sajandil aga selgus, (1) et kõige väiksemaid osakesi ei olegi võimalik “kätte saada”, kuna nad on ruumi “laiali määratud”, nii et igal osakesel on laineomadused (ja vastupidi). (2) Emergentsiteooria (nt Kauffman 1995, Fromm 2004) näitab, et kõrgematel organisatsioonitasanditel on omadusi, mis pole tuletatavad madalamatest ega ole nende põhjal ennustatavad. (3) Laplace'i unistuse eelduseks oli kõigi aineosakeste asukoha ja impulsi täpne teadmine mingil kindlal ajahetkel; Heisenbergi määramatuseprintsipi järgi ei ole võimalik korraga mõlemat täpselt teada, ja see ei tulene ilmselt ainult meie tunnetusvõime mannetusest, vaid on tegelikku- sele enesele omane. (Ja peale selle näitab kaoseteooria, et deterministlikud süsteemid võivad käituda kaootiliselt, st. teatud üldise korrapäraga, aga üksikasjades täpselt ennustamatul moel).

1) Me tõlgendame neid andmeid niimoodi, et mikroskoopilises mõõtmes saavad teatavad läbivaatuseefektid paremini vaadeldavaks. Võtame näiteks kuulsa kaksikpilueksperimenti.¹⁰ Kui lasta footoneid või elektrone *üks-haaval* läbi kaksikpilu ekraanile, siis tekitavad pilud läbinud footonid või elektronid lõpuks ikkagi interferentspildi, mis tundub paradoksaalne, kuna interferents vajab *kahe* laine olemasolu ning tervemõistuse järgi tunduks, et üksik footon või elektron läbib juhuslikult kas ühe või teise pilu ning et pika aja vältel peaks läbi pilude ekraanile jõudvate osakeste jaotus olema ühtlane. Ometi moodustub ekraanile interferentspilt, justkui üksik osake oleks läbinud *mõlemad* augud korraga. Füüsikas on see lahendatud nii, et igale osakesele vastab tema esinemise tõenäosuslaineline. Footon ei peagi läbima üht või

¹⁰ Selle visualiseerimist vt näiteks järgmiselt leheküljelt: <http://www.hitachi.com/rd/research/em/movie.html>

teist auku; tal ei ole äramääratud asukohta laine sees. Ehk meie mõistetega võiks öelda, et osake “läbivaatab” oma laine poolt hõivatud ruumipiirkonda, ja nii väikeses mõõtkavas saab nähtavaks see, et olendi keha pole taandatav punktilaadseks, vaid et alati jääb alles mingi taandamatu laialimääritus, sulanduvus.¹¹ Selliseid osakese ja laine komplementaarsust näitavaid eksperimente on sooritatud ka aatomite ja isegi väikeste molekulide peal (sest põhimõtteliselt vastab igale ainele laine, ainult et makroskoopilises mõõtmes selle efekt sumbub).

2) Või võtame kõrgema organisatsioonitaseme tekkimise, näiteks aatomite ühinemisel tekkiva keemilise ühendi. “Keemiline side moodustub aatomite vahele sel teel, et reageerivad aatomid loovutavad või liidavad elektrone” (Karik 2000, 66). Niimoodi tekivad aatomite vahele ühised elektroni-paarid, kusjuures elektronipaar on korraga mõlema aatomituuma mõjusfääris ja kuulub võrdselt mõlemale ühinenud aatomile¹² (Karik 2000, 68–69). Keemilise sidemega tekib seega uus olend, millel on oma spetsiifiline iseloom. Hapniku ja vesiniku aatomeid uurides ei suudaks me iial ennustada vee omadusi. Vesi kui hapniku ja vesiniku ühend on midagi rohkemat kui oma osade summa. Ei ole lihtsalt nii, et on üks aatom (näiteks hapnik) ja teine aatom (näiteks vesinik) ning nende vahel on side, vaid keemilist sidet luues loovutavad ühinevad aatomid osa oma individuaalsusest ning tekkiv olend on neid mõlemas kohal ehk “läbivaatab” neid. Niimoodi tekkivad uued ruumistamise ja ajastamise tasandid on reaalne uudsus, mida varem ei olnud ja mida me saame varasemast tuletada üksnes “tagantjärele tarkusega”. Keemiliste sidemete poolt laialilaotatav ruum (mille määravad ära sidemetevahelised nurgad, pöörded ja väänded) ning keemiliste ühendite käitumine ajas on emergentsed omadused, mida eelneval keerukusetasandil (individuaalsed aatomid) ei ole olemas.

3) Mis puudutab ennustatavust, siis olendile omane läbivaatus seab ka sellele omad piirid. Me mainisime Heisenbergi määramatuse printsiipi. Ent

¹¹ Aristotelese võit pütagoorlaste üle: arvud pole mitte eraldiseisvad algsed tegelikkused, vaid nad on konkreetsetes asjades ja sekundaarsed (*Metafüüsika* N, 1090a16–1091a22, Aristotele 2000, 674–680).

¹² See kirjeldab eeskätt kovalentset sidet. Kui aatomite elektronegatiivsuste erinevus on suurem kui 1,9, siis loetakse moodustunud elektronipaari täielikult mittemetallilisema aatomi mõjusfääris olevaks, nii et too omandab negatiivse laengu ning elektroni loovutanud aatom positiivse laengu. Nad tõmbuvad elektrostaatiliselt ja niimoodi tekib nende vahele iooniline side (Karik 2000, 77). Iooniliste sidemete puhul pole individualiseeritud molekule, ning kõrgema tasandi indiviidide (elusolendite) ehitamine tugineb kovalentsetele sidemetele, mis hoiavad koos näiteks valke ja DNA-ahelat (täpsemini öeldes on elu “selgroog” tehtud kovalentsetest sidemetest, aga oma toimimises kasutab ta ära nõrgemaid sidemeid, nt vesiniksideid kahe DNA ahela vahel, mängides just nimelt sellel, et nendega loodud kompleks — kaksikheeliks — on küll suhteliselt stabiilne, aga samas mitte liiga inertne, et teda lõhestada ei saaks — mis on replitseerumise ja selle kaudu kogu pärilikkuse alus).

ennustatavuse suhtes võib sama tähenduse omistada energia kvantifitseeritusele. Nõnda näiteks aatom ei kiirga või ei neela energiat pidevuslikult, vaid kindlate portsjonite kaupa, minnes hüppeliselt üle madalamale või kõrgemale ergastatuse tasandile. Me tõlgendame seda niimoodi, et aatomil on teatud vormid, mida ta püüab hoida, nii et kui teda mõjutada, siis ta teatud aja "hoiab" oma olekut, kuni siis järsku kiirgab või neelab energiaportsjoni. Meie tõlgenduses on see kujuhoidmine analoogne sellega, kuidas elusolend püüab oma kuju hoida (ja seda pärast hälvitamist võimaluse korral taastada). Täpne hetk, millal aatom energiat kiirgab või neelab, ei ole ennustatav. See tähendab, et välise mõju "talumine" ehk "viivitamine" enne reaktsiooni (energia kiirgamine või neelamine) avab tillukese määramatuseriba. Meie tõlgenduses pole ka kõige keerulisemate olendite, näiteks inimeste, vabadus midagi muud kui selle määramatuseriba üha keerukamad edasiarendused ja tõhusamad ärakasutamised. Inimese vabaduse aluseks olev viivitusvõime on mitu järku suurem kui aatomil, ent selle põhimehhanism on sama.

Kokkuvõttes võib öelda, et olendi ja läbivaatuse mõistete laiendamine "allapoole" avab võimaluse kirjeldada evolutsioonilist pidevust kõige lihtsamatest olenditest kõige keerukamateni. On kõnekas, et seesama evolutsiooniline liikumine ise on kvantifitseeritud, st. seda liigendavad järsud hüpped suurema keerukuse tasanditele, nt aatomitelt keemiliste ühendite tasandile, keemiliste ühendite tasandilt elusolendite tasandile jne. Nii et see evolutsiooniline "pidevus" on katkestuse või hüppe pidevus ning eelnevaga ei tahtnud me taandada elusolendeid elueelsetele tasanditele vaid vastupidi, näidata, et iga uus organisatsioonitasand avab radikaalselt uued ajastamise ja ruumistamise vormid, mida ei saa eelmistele taandada. Tuleb rõhutada, et see pidevus pole substantsiaalne, vaid puudutab arengu või protsessi enese loogikat. Iga olendit iseloomustavad teatavad eristumisprotsessid (välisuses tegutsemisena ja sisemuses kehana), mis on lõimitud ehk läbi vaadatud. Kuidas see kõik aga konkreetselt teostub, seda ei ole põhimõtteliselt võimalik ette teada, juhul kui me asetaksime ennast kujunemislukku enesesse ega kasutaks väliseid teadmisi ja kogu oma "tagantjärele tarkust". Eristumise ja lõimimise protsessid on igal organiseerumistasandil erinevad, neis kasutatakse erinevaid mehhanisme ja erinevaid ainelisi põhjusi.

Muuhulgas tuleb niimoodi välja, et isegi kui mingil antud tasandil ei ole meil tegemist päris olendiga (nt surnud hunt), siis liikudes madalamatele tasanditele jõuame varem või hiljem alati päris olenditeni ehk teisisõnu, et "kuhjad" pole viimases järgus muud kui "olendite" nõrgalt seostatud kogumid.

5. Olendi mõiste laiendamine “kõrvale”. Individualisatsiooni astmed

Kuid uurigem natuke lähemalt ka neid “kuhjasid”. Eelmises alalõigus me väitsime, et ka aatom ja molekul on päris olendid; artikli alguses aga vastandime hunti kivile, nii et hunt on olend, aga kivi pole olend, vaid kuhi väiksemaid olendeid. Kujutlegem nüüd aga järgnevat olukorda (vrd Ruyeri näitega 1952, 110–117). Meil on kaks olendit ehk protsessi A ja B , mis läbistavad teineteist kõrgema kehatasandi elementidena, mis neid “läbi vaatab”. St nad on loovutanud osa oma individuaalsusest ning moodustavad kahekesi ühe tervikliku keha. Ehk teisisõnu, neil on läbivaatusevald a , mis hõlmab elemente A ja B . Kuid ütleme, et meil on veel olendid C ja D , nii et B -d ja C -d iseloomustab läbivaatusevald b ning C -d ja D -d läbivaatusevald c . Nii moodi ulatub läbivaatus pidevuslikult A -st D -ni (läbivaatusevallad a , b , c), kuid A -l ja D -l ei pruugi olla vahetut läbivaatusevalda. Nii et kui me räägime kogumist A - B - C - D , siis iseloomustab seda teatav olendlikkuse aste, mis pole päris null. Sel moel me saame öelda, et olendi ja kuhja erinevus ei pea olema järsk “1/0” ehk “on/ei ole” vastandus, vaid et siin on võimalikud lõputult erinevad järgud, mis märgivad murdarvuliselt antud kogumi individualiseerituse astet. Mida suurem see on, seda enam on üksikelemendid loovutanud oma individuaalsust ning kehatervik on seda jõulisemalt ühte koondatud. Näiteks räniaatom liivatera sees on tugevasti ja kindla reegli alusel seotud nelja hapnikuaatomiga, andes seeläbi moodustuvale tervikule suhteliselt suure individualiseerituse astme. Seevastu ühel liivateral pole harilikult teisega — kui spinozalikult öelda¹³ — mingit kindlat liikumiste ja paigalseisude vahetõttu ning seetõttu tundub, et neid ei saa üheks kehaks lugeda. Kuid samas isegi puhtmehaaniliselt kokku puutudes loovutavad kaks liivatera õige pisut oma individuaalsusest, nii et nende läbivaatus on küll nullilähedane, ent siiski mitte võrdne nulliga. Tundub nii, et mitte ühegi olendi individualiseerituse aste ei saa olla 0 ega 1. Juba selle kaudu, kui tal on üldse teiste olenditega pistmist, ei ole ta nendega koos 0-olend, vaid nende kogum on nullist suurema individualiseerituse astmega.¹⁴ 0-olend oleks see, millel pole teiste olenditega absoluutselt mingit pistmist ehk ta ei kuuluks üldse samasse universumisse ega ka ühtegi teise, millel võiks meie universumiga

¹³ ”Kui teatud hulk kehi [...] annavad üksteisele edasi oma liikumisi teatud kindla vahekorral alusel, siis nad [...] moodustavad ühe keha”; ”Kui indiviidi moodustavad osad suudavad olla suuremad või väiksemad, kuid samas proportsioonis, nii et nad säilitavad omavahel samasuguse liikumiste ja paigalseisude vahekorral nagu enne, siis jääb indiviidi loomus samasuguseks kui enne ja tema vorm ei muutu” (*Eetika*, II osa, 2. määratlus ja 5. lemma 13. propositsiooni järel; Spinoza 1999, 124 ja 126).

¹⁴ Selle piirjuhtumiks on valgus, st. footonid, kellega teistel olenditel on pistmist, aga kelle enese jaoks (st. footonite omailmas) on kõik eristamatu, üksainus sulanduv “piste”.

mingit pistmist olla, ehk lühidalt: teda võib käsitleda olematuna.¹⁵

Ja teiselt poolt ei saa ühegi olendi individualiseerituse aste olla päris 1, sest see tähendaks, et ta oleks kosmos ise ehk et osa (olend kui kosmose osa) võrduks tervikuga (kogu kosmosega). Olendi individualiseerituse astme määrab niisiis ära see, kui tugevasti iseloomustab olendit *tervikuna* läbivaatus ehk kui tugev on keha ülemise tasandi läbivaatus alumise tasandi elementide suhtes. Eelmises alalõigus (pikendades olendi mõistet elusolendist “allapoole”) me kirjeldasime olendeid, kelle individualiseerituse aste on kõrge. Käesolevas alalõigus (pikendades olendi mõistet “külgsuunas”) me üritasime näidata, et (1) ka noil eelmainitud juhtudel ei saa individualiseeritus olla täielik ja absoluutne (võrdne ühega) ning et (2) teisipidi ka kuhjade puhul, mida me esialgu eristasime pärisolenditest kas/või eristuse alusel, võib alati rääkida teatavast individualiseerituse astmest ning et see ei saa kunagi võrduda nulliga. See ei pea tähendama, et pärisolendi ja kuhja eristus üldse mõtte kaotaks; on võimalik, et olendlikkus jaotubki diskreetsetele erinevatele tasanditele alates väga nõrgalt individualiseeritust kuni tugevalt individualiseerituni; me tahtsime lihtsalt osutada võimalusele, et neid tasandeid võib olla rohkem kui kaks (kuhi *versus* pärisolend, “on” *versus* “ei ole”).

Ka eluslooduse sees võib tuvastada erinevaid individualiseerituse astmeid, mille üheks indikaatoriks on regeneratsiooni- ja normalisatsioonivõime. Kui me võtame erinevate olendiliikide täiskasvanud vormid, siis on keerukamate olendite regeneratsioonivõime üldjuhul väiksem kui lihtsamate olendite oma. Meritäht võib taastada kaotatud haarme ja isegi salamander jäseme, aga imetaja kaotatud jäset tagasi ei kasvata, kuid väiksemad haavad ja vigastused siiski paranevad. Või kui me võtame sama olendi erinevad arengufaasid, siis mida varasem staadium, seda suurem on tema taastumisvõime. Näiteks võib embrüo esimeste jagunemiste faasis rakke väga suures ulatuses ümber tõsta, ilma et see embrüo normaalset arengut takistaks; aga jagunemiste mingist faasist alates muutub see võimatuks, loote piirkonnad saavad determineerituks ja nendevahelised ümbertõstmised annavad tulemuseks monstrumi. Nii et individualiseerituse aste võib olendi arenguloo käigus varieeruda: loote väiksemast individualiseeritusest valmiku suurema individualiseerituseni (mõne olendi puhul toimub koguni ühe arenguloo käigus mitu sellist kõverat: nt nukkumisega seotud dediferentseerumine, transformeerumine ning uus diferentseerumine liblikana). Individualiseerituse aste võib võnkuda ka tihedamas rütmis (nt väiksem individualiseeritus magades ja suurem ärkvel olles).

Huvitavad on need sündmused, kui üks suhteliselt nõrgalt individualiseeritud kogum satub sisemisse resonantsi, võimendub ning moodustab

¹⁵ Kalduvusi isoleerumise poole leidub küll igal tasandil, nt neutriinod füüsikas, vääriskaasid keemias, karbid ja kilpkonnad eluslooduses, autism psühholoogias jm.

hüppeliselt, justkui “faasinihkega” uue tasandi olendi (eeskätt: elu teke, keeleolendi teke). Stuart Kauffmani järgi pole sellised hüpped seletamatud juhused, vaid johtuvad süsteemi enese loogikast ja tekivad teatud tingimuste (eeskätt süsteemi elementide seostatuse määr) olemasolul iseenesest. Uue tasandi olendid tulevad n-ö “kõrvalt”, hajusatest individuaalsustest (mis on parasjagu jäikuse ja laialilendamise vahepeal) (vt Kauffman 1993, 1995).

6. Läbistuvuse liigendused

Me ütlesime, et olendid on need, kellel nii tegutsemise aspektid kui ka keha elemendid läbistavad üksteist. See on olendi “ise”, tema “isekülge”. Olenditeooria seisukohalt on äärmiselt oluline, et see “ise” ei ole midagi lihtsat ega homogeenset. Isekülge ei vastandu esiküljele kui lihtne liitsele või muutumatu muutlikule (nõnda nagu kreeklased vastandasid hinge ja keha). Mõlemal juhul on tegemist teatava paljususe ja ühtsusega ning erineb ainult selle paljususe ja ühtsuse (eristumise ja lõimimise) iseloom: ühel juhul läbistuv, teisel juhul kõrvutuv. Mõõdamines võib mainida seda, et sellises käsitluses ei olegi tegemist tingimata ainult kahe instantsiga (keha ja vaim) või kolmega (keha, vaim ja hing), vaid siin võib põhimõtteliselt käsitleda nii paljusid läbistuvuse/kõrvutuvuse tasandeid kui tarvis on. See on võimalik tänu sellele, et läbistuvus ja kõrvutuvus ei kuulu kahte erinevasse maailma (ideelisse ja meelelisse), vaid nad on ühe ja sellesama maailma aspektid ehk kättejõudmise etapid.

Millised on olendi “isekülge” liigendused? Nendeks on viisid, kuidas olend saab olla ümbrusest mõjutatud, ja see, kuidas ta saab ise ümbrust mõjutada (tema afekteeritavuse ja afekteerimise viisid). See moodustab tema “faasiruumi”, kui laenata matemaatika ja füüsika mõistet: olendi jaoks olulised mõjutatavuse ja mõjumise viisid oleksid tema faasiruumi mõõtmed ja tema jaoks võimalikud trajektoorid selles faasiruumis määratlevad talle omase dünaamika.

Selle näiteks võib võtta Uexkülli kuulsa puugikirjelduse (vt Uexküll 1981, 56–57).¹⁶ Valgustaju, haistmine, soojustaju ja ümbruse konarused on puugi neli afekteeritavuse viisi (“märkamispidet”, *Merkmal*) ning lahtilaskmine, kinnihaaramine, edasiliikumine ja läbi naha puurimine on tema afekteerimisviisid (“toimimispidemed”, *Wirkmal*).¹⁷ Need on üksteisega süstemaatiliselt seotud: puuk ronib valguse suunas kõrrele või oksale; kui ta saab imetajale osutava lõhnaaistingu, siis laseb lahti ja kukutab ennast alla; kui sellele ei järgne soojusaistingut, siis ta läheb tagasi eelmise käskluse juurde (“ronida

¹⁶ See on ka üks Gilles Deleuze'i lemmiknäiteid. Vt (Deleuze ja Guattari 1980, 314), (Deleuze ja Parnet 1996, 74–75), (Boutang 2004).

¹⁷ Kirjeldus afekteeritavuse ja afekteerimisviiside kaudu on laiendatav kõikidele olenditele.

valguse poole”); kui aga järgneb soojusaisting, siis otsib karvavaba piirkonna ja puurib läbi naha, misjärel asub toituma.

Nii et mis toitumist puudutab, siis on puugi läbistuvaks struktuuriks neljamõõtmeline “faasiruum” ja teatavad süstemaatilised trajektoolid selle sees. Need mõõtmed ja trajektoolid (1) ei paikne üksteise kõrval ega järel nii nagu käesolevad ulatuvused ja järgnevused, vaid neil on mõte ainult üksteise kaudu, st. iseeneses nad läbistavad üksteist (ainult oma kirjelduses me kujutame neid kõrvutuvana); (2) ja nad ka ei sarnane käesolevate ulatuvuste ja järgnevustega. Läbistuv liigendus on olendit määratlev “ontoloogiline probleem”, mille lahenduseks ongi tema keha ja käitumine; aga need lahendused võivad võtta erineva kuju. Erinevad liigid võivad sama probleemi (nt valgus) lahendada hoopis erinevate vahenditega, erineva geneesiprotsessiga (ainurakse fototähn, putuka liitsilm, imetaja läätsega silm), ja mis puudutab käitumise üksikasju, siis võivad ka ühe liigi sees iga olendi vastused vastavalt asjaoludele erineda.¹⁸

7. Esinemine ja isenemine. Välja- ja üleskutse. Väehulgad

Niimoodi me saame kirjelduse, mis väldib materialistlikku välist kirjeldust (olendid kui kuhjad) ja spiritualistlikku sisemist kirjeldust (olendi mina kui midagi homogeenet ja lihtsat ning maailm kui tema projektsioon või tema vastas asetsev liitne). Meil on elusolend oma kahe aspektiga, eristumine ja eristumise lõimimine. See mehhanism genereerib olendi kaks külge, ise- ja esikülje, läbistuva ja kõrvutuva külje. Need kaks külge või suunda moodustavad ühtse vooluahela: läbistuv liigendus (nö “faasiruum”, nagu me puugikirjelduse puhul ütlesime) laotatakse laiali käesolevaks kõrvutuvaks ja järgnevuslikuks struktuuriks (nt puugi käitumine) ehk teisisõnu, olendi läbistuv ontoloogiline probleem lahendatakse kõrvutuvuslikuks ja järgnevuslikuks ontoliseks kehaks ja toimimiseks (see “lahendamine” kestab seni, kuni püsib olend). Seda suunda võiks nimetada *esinemiseks*, esile tulemiseks. Ja teisi- pidi jällegi võivad kõrvutuvuslikud sündmused teisendada läbistuvat probleemistikku ja selle kaudu ajendada seal uusi liigendusi. Seda suunda võiks nimetada *isenemiseks*. Esinemisega tuuakse läbistuv kätte kõrvutuvuslikuks-järgnevuslikuks struktuuriks ning isenemisega lõimitakse kõrvutuvuslikud-järgnevuslikud sündmused olendile vastavasse läbistuvusse. Läbistuvat harutatakse lahti kõrvutuvaks ning kõrvutuvat jällegi sulandatakse kokku läbistuvaks.

Olendid esitavad oma esikülgedega üksteisele väljakutseid: nad kutsuvad üksteist välja oma iseküljelt, panevad üksteist esiküljel laiali laotuma, an-

¹⁸ Ontogeneesi ja probleemi mõiste seose kohta vt (Simondon 1964, 222–230), (Deleuze 1968a, 210–213, 286–336).

navad üksteisele ülesandeid, mida nad oma ontoloogilise probleemi liigenduste abil lahendada püüavad. Niimoodi on väljakutse ühtlasi üleskutse sulandada iseküljel ühtekokku see, mis esineb esiküljel, panna esiküljel kohatu üksteist läbistama. Olendite tähenduslik (kõnekas, tagajärjekas) kohtumine käib niisiis välja- ja üleskutsete kaudu: väljakutse teostab esinemist, tõmbab iseküljelise välja esiküljele ning üleskutse teostab isenemist, toob esiküljelise iseküljele.

See, kui mitmekesised on isenemise-esinemise ringlused ja kui kiiresti nad käivad, määratleb olendi vähulga, selle, milleks ta on võimeline (vrd Deleuze 1968a, 286–336; 1968b, 173–183 ja 2003, 134–143). Eelneva kirjeldusega, mille käigus me laiendasime olendi mõistet “allapoole” ja “kõrvale”, me püüdsime näidata, et erineva tasandi olendid ja erineva individualisatsiooni ehk olendlikkuse määraga olendid on kõik *võrdväärised*, ent see ei tähenda sugugi, et nad oleksid *võrdsed*. Erinevate olendite vähulk iseloomustabki olendite ebavõrdsust — see on kvalitatiivne mõiste isenemise-esinemise ringluste mitmekesisuse ja rütmi kohta. Olendid suudavad erinevaid asju ja eeskätt erinevalt. See tähendab, et olendite vaheline erinevus pole niivõrd “olemuslik”, “asjalik” ega substantsiaalne (näiteks, et üks käib aatomite, teine molekulide, kolmas rakkude kohta jne), vaid pigem “protsessuaalne” ning puudutab isenemise-esinemise viise. Keerukam olend on üldjuhul suurema vähulgaga kui lihtne olend, aga mitte sellepärast, et tema kehas on rohkem ja mitmekesisemaid elemente, vaid sellepärast, et tema isenemise-esinemise viisid on nii arvult kui ka tempolt mitmekesisemad, ning kehaelemendid on lihtsalt kanalid, mille kaudu need protsessid liiguvad ja mille abil nad on organiseeritud. Olendite puhul pole esmatähtis mitte see, millisesse kategooriasse nad kuuluvad (nt füüsikaline, keemiline, bioloogiline, kultuuriline, või: eeltuumsed, päristuumsed; või: taimed, loomad, seemned jne), vaid pigem see, mida nad suudavad, kuidas nad esinevad ja isenevad, milliseid probleeme nad on suutelised püstitama ja lahendama (vt Deleuze 2003, 134–143). “Olend” pole eeskätt mitte element mingis bioloogilises taksonoomias ega isegi mitte mingi substants, vaid nimetus teatavat laadi isenemise-esinemise kimbu, teatava väeastme kohta, mis on võimeline vastu võtma välja- ja üleskutseid.

8. Kokkuvõte

Käesolevas artiklis visandatakse esmalt kolm uurimisviisi, millest kaks uurivad olendit väliselt ehk “esiküljelt” ning kolmas seesmiselt ehk “iseküljelt”. Artikkel püüab liikuda kolmanda uurimisviisi poole, mis on kahe teise uurimisviisi tarvilik edasiarendus, et saada olendist realistlik pilt.

Määratlen artiklis olendit kui seda, kelle puhul eristumisprotsessid on läbi vaadatud. Sellega seoses eristan kõigepealt päris olendeid ja kuhjasid,

kellest esimesi iseloomustab selline läbivaatus ja teisi mitte. Seejärel laiendan olendi mõistet “alla” läbi mitme keerukustasandi ning “kõrvale” ühel keerukustasandil läbi erinevate individualiseeritusastmete. See, et niimoodi saab kirjeldada väga erineva tasandi olendeid sarnase mõistestikuga, ei tähenda, et ma redutseeriksin suurema keerukuse väiksemale või eiraksin eri keerukustasandite olendite toimimise erinevust. Nende vahel pole mingit substantsiaalset pidevust, vaid eristumisprotsessid ja nende läbivaatus iseloomustavad üldse igasuguse protsessi kaht loogilist aspekti. See tähendab, et keerukustasandeid ei taandata ära, vaid vastupidi, nad on iga kord uudsed ja eripärased ajalise tekkeprotsessi viljad.

Alguses väljatoodud olendi esi- ja isekülg ei sarnane teineteisega; nad asuvad erinevatel läbistuvuse/kõrvutuvuse astmetel, ja liikumine nende vahel kätkeb reaalsel ja ajalisel loomisprotsessi (ükskõik kui ettearvatav see väljast vaadates ka ei tunduks). Isekülg volditakse lahti esiküljele ja esiküljelised sündmused lõimitakse iseküljel. See moodustab olendi vooluringluse, mis püsib senikaua kuni kestab olend. Olendid kui esinemise-isenemise kompleksid esitavad üksteisele väljakutseid esinemiseks ja üleskutseid isenemiseks. See, kui suureks esinemise-isenemise mitmekesisuseks on olend võimeline, ja kui palju erinevaid esinemise-isenemise temposid on talle kättesaadavad, määratleb olendi väehulga.

Tänuõnad

Autor soovib tänada Daniele Monticellit, Mart Kangrut, Riin Magnust ja Tõnu Viiki, kes käesoleva artikli mustandit lugesid ja kommenteerisid. Vastutus kõikide puudujääkide eest langeb siiski täielikult autorile.

Kirjandus

- Aristotele (2000). *Metafisica: Testo greco a fronte*, Bompiani, Milano.
- Begon, M., Townsend, C. ja Harper, J. (2006). *Ecology. From Individuals to Ecosystems*, 3. tr, Blackwell Science, Cambridge.
- Bergson, H. (2007). Sissejuhatus metafüüsikasse, *Akadeemia* **19**: 1743–1778.
- Boutang, P.-A. (2004). *Labécédaire de Gilles Deleuze*, Editions Montparnasse, Paris. DVD.
- DeLanda, M. (2002). *Intensive Science and Virtual Philosophy*, Continuum, London.
- Deleuze, G. (1968a). *Différence et répétition*, Puf, Paris.
- Deleuze, G. (1968b). *Spinoza et le problème de l'expression*, Minuit, Paris.

- Deleuze, G. (2003). *Spinoza. Philosophie pratique*, Minuit, Paris.
- Deleuze, G. (2008). *Bergsonism*, Ilmamaa, Tartu.
- Deleuze, G. ja Guattari, F. (1980). *Milles plateaux*, Minuit, Paris.
- Deleuze, G. ja Parnet, C. (1996). *Dialogues*, Flammarion, Paris.
- Edelman, G. ja Tonioni, G. (2000). *Consciousness. How Matter Becomes Imagination*, Basic Books, New York.
- Fraser, J. (1982). *The Genesis and Evolution of Time*, University of Massachusetts Press, Amherst.
- Fromm, J. (2004). *The Emergence of Complexity*, Kassel University Press, Kassel.
- Hermann, E. (2009). Valmisolek või valmis olek: skeptikute maailmatu maailm, *Vikerkaar* **10–11**: 93–108.
- Kant, I. (1790). *Kritik der Urteilkraft*.
- Karik, H. (2000). *Üldkeemia. Anorgaaniline keemia*, Koolibri, Tallinn.
- Kauffman, S. (1993). *The Origins of Order. Self-organization and Selection in Evolution*, Oxford University Press, Oxford.
- Kauffman, S. (1995). *At Home in the Universe: The Search for the Laws of Self-Organization and Complexity*, Oxford University Press, New York.
- Leibniz, G. W. (1714). *Monadologia*.
- Maran, T. (2008). *Mimikri semiootika*, Tartu Ülikooli kirjastus, Tartu.
- Ruyer, R. (1946). *Éléments de psycho-biologie*, Puf, Paris.
- Ruyer, R. (1952). *Néo-finalisme*, Puf, Paris.
- Ruyer, R. (1958). *La genèse des formes vivantes*, Flammarion, Paris.
- Simondon, G. (1964). *L'individuation à la lumière des notions de forme et d'information*, Puf, Paris.
- Spinoza, B. (1999). *Ethique*, Seuil, Paris.
- Uexküll, J. v. (1981). The theory of meaning, *Semiotica* **42**: 25–82.
- Uexküll, J. v. (1992). A stroll through the worlds of animals and men: A picture book of invisible worlds, *Semiotica* **89**: 319–391.

A Theory of Beings

The paper proposes to work out concepts for describing the individualization of beings on various levels of organization. A being with a certain degree of individuality comes into being when certain processes of differentiation are being integrated together. It is conceived of as having two aspects, self-relation (isekülg) and other-relation (esikülg). The former is a multiplicity where the elements interpenetrate each other and the latter is a multiplicity where the elements are exterior to each other (juxtaposition). The articulations of interpenetrating multiplicity determine how a being can affect its surroundings and be affected by it, and the modes of this articulation can be seen as attractors of the “phase-space” of a being. Ontogenesis is on the one hand the actualization of this virtual phase-space in an actual form with its characteristic ways of spatialization and temporalization. On the other hand, ontogenesis means the revirtualization of juxtaposing elements and processes. The number and intensity of these circuits determines the degree of power of a being. The paper proposes to extend all these notions also to pre-biotic systems.

Keywords: beings, complexification, individualization, emergence, ontogenesis
